

HENRYK SAMSONOWICZ

BADANIA NAD DZIEJAMI MIAST W POLSCE

Dzieje miast są tradycyjnym obiektem zainteresowania historyków zajmujących się badaniami społeczno-gospodarczymi. Względna obfitość źródeł, intensywność życia gospodarczego, powstawanie i upadki wielkich fortun — stanowią atrakcyjne tematy badawcze, stwarzające wdzięczne pole do wielokierunkowej analizy historycznej. Obfitość wydawnictw i monografii¹ mogłaby świadczyć o wszechstronnym naświetleniu problematyki miejskiej w nauce historycznej. W rzeczywistości nasza wiedza w tym zakresie nie jest wyczerpująca. Początki funkcjonowania ośrodków miejskich, ich rola gospodarcza i społeczna, działalność polityczna, liczebność, zagadnienia kultury mieszczańskiej — wszystkie te problemy są jeszcze w dużym stopniu dyskusyjne. Znaczna większość bowiem opublikowanych pozycji dotyczy głównie fragmentów dziejów największych miast. Często zagadnienia gospodarcze przedstawiano w sposób opisowy, rezygnując z próby wyciągania szerszych wniosków. Mimo obfitej produkcji dopiero od niedawna można by mówić o stworzeniu elementów syntezy dziejów miast w Polsce, syntezy, bez której niepodobna wyobrazić sobie powszechnych dziejów narodu.

Nie rosząc pretensji do pełnego zestawienia nowych publikacji, czy do wyczerpania zagadnienia, chcielibyśmy zwrócić uwagę na niektóre osiągnięcia polskiej historiografii w ciągu ostatnich 8—10 lat, mogące posłużyć do stworzenia pełnej syntezy dziejowej. Oczywiście jest rzeczą, że do zdecydowanych osiągnięć należy dalszy rozwój badań rozpoczętych jeszcze w XIX w. nad wielkimi ośrodkami miejskimi, nad ich powstaniem, całościowe ujęcia dziejów miast w różnych epokach². Możemy też zanotować wiele innych aktywów: informację bibliograficzną, umożliwiająca badaczowi ogólną orientację w stanie wiedzy³; naukowe i popularnonaukowe syntezy, sumując nasze wiadomości o poszczególnych ośrodkach, stanowiące dobre punkty wyjściowe dla dalszych badań i nierzadko przynoszące nowe ustalenia⁴; ujęcia liczbowe, pozwalające na przedstawienie przeszłości w katego-

¹ Por. informację bibliograficzną S. Krakowskiego, *Problematyka miejska w historiografii polskiej*. Łódź 1950 (maszynopis powielony); ob. też krytyczne uwagi J. Topolskiego, *Badania nad dziejami miast w Polsce*, „Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza”, VI, z. 2, 1960 (wyd. 1961).

² Tak np. St. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego* Warszawa 1954; St. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.* Warszawa 1955. Ostatnio wszechstronny przegląd badań nad problematyką miejską dał A. Gieysztor, *Les recherches sur l'histoire urbaine en Pologne: 1960—1962*. „Acta Poloniae Historica” VIII, 1963.

³ M. Szymańska, *Bibliografia historii Poznania*. Poznań (1960); *Bibliografia Warszawy, I, Druki zwarte*. Wrocław 1958 pod red. J. Durki.

⁴ *Dziesięć wieków Poznania* t. I—III. Poznań 1956; *Kraków, Studia nad rozwojem miasta*, pod red. J. Dąbrowskiego. Kraków 1957; W. Długoborski, J. Gierowski, K. Maleczyński, *Dzieje Wrocławia do roku 1807*. Warszawa 1958; J. Stankiewicz, B. Szerer, *Gdańsk*. Warszawa 1959; *Dzieje Szczecina* t. II (wiek X — 1805), pod red. G. Labudy. Warszawa 1963; St. Herbst, *Zamość*. Warszawa 1954; W. Dziewulski, *Miasto lokacyjne w Opolu w XIII—XV w.* „Studia Śląskie”, seria nowa I, 1958; *Szkice Staromiejskie*, pod red. O. Puciaty i in. Warszawa 1955; *Szkice Nowomiejskie*, pod red. O. Puciaty i in. Warszawa 1961; W. Kalinowski, T. Lalik, T. Przykowski, H. Rutkowski, St. Trawkowski, *Sandomierz*. Warszawa 1956. Por. wydawnictwa

riach wymiernych, szczególnie cenne dla dziejów miast odgrywających rolę w wymianie europejskiej⁵; nowe naświetlenia dziejów handlu⁶, rozszerzenie badań na istotną, a zaniedbaną dziedzinę czasów nowoczesnych⁷, wreszcie wydawnictwa źródłowe⁸. W tym miejscu jednak pragniemy zwrócić specjalną uwagę na problematykę, która — jak się wydaje — bądź wyrasta z nowego kwestionariusza badawczego bądź odpowiada na pytania, dotyczące spraw, o których do niedawna nie wiele potrafią powiedzieć.

*

Zagadnieniem opracowanym w dużym stopniu w nowy, twórczy sposób stał się problem początków miast w Polsce. Na ten temat pisano wiele już i poprzednio. Krokiem zasadniczym stało się tu połączenie metod badawczych stosowanych przez historyków, archeologów, historyków sztuki, urbanistów i językoznawców; uwzględniano źródła materialne, toponomastyczne i związane z rozplanowaniem przestrzennym. Umożliwiło to opracowanie nowego kwestionariusza badawczego, postawionego przed nauką polską⁹. Sprawozdania z prac wykopaliskowych przyniosły obfite materiały do poznania roli wczesnych ośrodków miejskich jako ośrodków

Wiedzy Powszechnej: M. Bogucka, *Szkice gdańskie*. Warszawa 1955; B. Zientara, *Szkice szczecińskie*. Warszawa 1958; *Szkice toruńskie*. Warszawa 1956; E. Cieślak, *Miasto wierne Rzeczypospolitej*. Warszawa 1959.

⁵ C. Biernat, *Statystyka obrotu towarowego Gdańska w latach 1651—1815*. Warszawa 1962; St. Gierszewski, *Statystyka handlu zbożowego w Elblągu w latach 1642—1795*. „Zapiski Historyczne” 1957, nr 1/3; tenże, *Statystyka żeglugi Gdańska w latach 1670—1815*. Warszawa 1963; M. Wolański, *Statystyka handlu Śląska z Rzeczypospolitą w XVII w.* Wrocław 1963.

⁶ B. Zientara, *Rola Szczecina w odrzańskim i bałtyckim handlu zbożem XIII—XIV w.* „Przegląd Historyczny” 1961, nr 3 i 4; A. Wawrzyńczyk, *Rola Warszawy w handlu z W. Ks. Litewskim i Rosją w XVI w.* „Kwartalnik Historyczny” 1956, nr 2; H. Samsonowicz, *Handel zagraniczny Gdańska w II poł. XV w.* „Przegląd Historyczny” 1956, nr 2; tenże, *Struktura handlu gdańskiego w I poł. XV w.* „Przegląd Historyczny” 1962, nr 4; J. Topolski, *Rola Gniezna w handlu europejskim od XV do XVII w.* „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. VII, 1962, z. 2.

⁷ Por. A. B. Łódź jako przedmiot badań naukowych. „Kwart. Hist.” 1962, nr 3 oraz materiały sesji, wyd. Łódź 1964; I. Ihnatowicz, *Przemysł łódzki w okresie kapitalizmu przedmonopolistycznego 1860—1900* (w druku); J. Ziółkowski, *Sosnowiec. Drogi i czynniki rozwojowe miasta przemysłowego*. Katowice 1960; A. Stasiak, *Miasto Królewska Huta. Zarys rozwoju społeczno-gospodarczego i przestrzennego w latach 1869—1914*. Warszawa 1962; por. też I. Pietrzak-Pawłowska, *Królestwo Polskie w początkach imperializmu 1900—1905*. Warszawa 1955; J. Łukasiewicz, *Przeurót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego 1852—1886*. Warszawa 1963; S. Kowalska, J. Jedlicki, A. Jezierski, *Ekonomia górnictwa i hutnictwa w Królestwie Polskim 1831—1864*. Warszawa 1958.

⁸ *Księga ławnicza miasta Nowej Warszawy*, t. I, 1416—1485, wyd. A. Wolff. Wrocław 1960; S. M. Szacherska, *Nieznane przywileje warszawskie XV i pocz. XVI w.*, „Przegl. Hist.” 1960, nr 2; J. Waśicki, *Opisy miast polskich z lat 1793—1794*, t. I, II. Poznań 1962; *Akta Radzieckie Rzeszowskie 1591—1634*, wyd. A. Przyboś. Wrocław—Kraków 1957; M. Kramperowa, W. Maisel, *Księgozbiory mieszczan poznańskich z drugiej poł. XVI w.* „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” VI, 1960; *Inwentarze mieszczzańskie z lat 1528—1635 z ksiąg miejskich Poznania*, opr. S. Nawrocki, J. Wiślocki. Poznań 1961; *Opisy i ilustracje Poznania z XVI—XVII w.*, wyd. J. M. Mika. Poznań 1960; *Źródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, opr. R. Kaczmarek przy udziale J. Fijałka. Warszawa 1958; *Materiały do historii miast, przemysłu i klasy robotniczej w okręgu łódzkim* pod red. N. Gąsiorowskiej, t. II; A. Rynkowska, *Początki rozwoju kapitalistycznego miasta Łodzi 1820—64. Źródła*. Warszawa 1960; *Źródła do dziejów Warszawy 1510—1770*, wyd. A. Berdecka i in. (Prace Komisji Badań Dawnej Warszawy), 1963.

⁹ A. Gieysztor, *Les origines de la ville slave* (w:) *Settimane di studio del centro italiano di studi sull' alto medioevo*, VI. *La città nell' alto medioevo*. Spoleto 1959. Zob. prace zbiorowe będące wynikiem sesji naukowych sumujących wyniki badań: *Artisanat et la vie urbaine en Pologne medievale* — „Ergon” (dodatkowy zeszyt „Kwartalnika Historii Kultury Materialnej”) III, 1962; *Les origines des villes po-*

handlu i produkcji rzemieślniczej¹⁰. Osiągnięciem niewątpliwym było też stwierdzenie poważnego znaczenia, jakie wczesnomiejskie ośrodki odgrywały w życiu całej Słowiańszczyzny¹¹. Planowe i metodyczne badania porównawcze ukazały rozwój miast na szerokim tle ogólnoeuropejskim, pozwalając na sformułowanie niektórych prawidłowości mających walor ogólniejszy. Tak więc znaczenie wytwórczości przemysłowej w skali miast średnich decydowało o znaczeniu ośrodka i wpływało na kształtowanie się odrębnej, nowej kultury¹². Rozwój różnorodnego włościaństwa, szklarstwa, budownictwa okrętowego, obróbki metali został częściowo zbadany, podobnie jak i tworzące się odrębności w zakresie spożycia¹³.

Nie wiele wiemy o małych ośrodkach lokalnych, których znaczenie ogólnokrajowe było sygnalizowane. Natomiast nasza wiedza o dużych ośrodkach miejskich została znacznie posunięta naprzód. Opracowania dotyczące Gdańska¹⁴, Kołobrzega¹⁵, Wolina¹⁶, Poznania¹⁷, Łęczycy¹⁸ pozwalają na wytworzenie sobie wstępnego

lonaises pod red. P. Francastel. Paris 1960; T. Lalik, *Z zagadnień genezy miast w Polsce*. „Przegl. Hist.” 1958, nr 3, tenże, *Märkte des 12 Jhs. in Polen*. „Ergon” III, 1962; tenże, *Początki miast w Polsce*. „Kwart. Hist.” 1960, nr 1; St. Trawkowski, *Z zagadnień genezy średniowiecznych miast polskich*. „Kwartalnik HKM” 1960, nr 1. Por. także sprawozdania zespołu badań nad polskim średniowieczem, prowadzonych przez historyków, archeologów, architektów Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej na terenie Wiślicy i Ziemi Wiślickiej. „Kwartalnik HKM” 1963, nr 4; W. Dziewulski, *Problem genezy miasta Strzegomia*. „Kwartalnik HKM” 1956, nr 2. Warto zwrócić uwagę, że polskie założenia teoretyczne wykorzystywane są przez badaczy i innych krajów. Por. C. Haase, *Grundfragen der Nordwestdeutschen Städtegeschichte bis ins 13 Jhrt.* (w:) *Die Städte Mitteleuropas im 12 und 13 Jhrt.* Linz 1963.

¹⁰ „Sprawozdania Archeologiczne” IX—XIII, omówienie wyników badań m. in.: we Wrocławiu — E. Ostrowska, w Opolu — W. Hołubowicz, w Gdańsku — J. Kamińska, w Kruszwicy — A. Cofta, w Myśliborzu — W. Szafrąński, w Kaliszu — K. Dąbrowski, F. Białęcka, L. Dąbrowska, w Nakle — E. i S. Tabaczyńscy, we Włocławku — K. Żurowski, w Poznaniu — M. Malinowska, w Gnieźnie — G. Mikołajczyk, w Płocku — W. Szafrąński.

¹¹ Por. T. Lalik, *Sporne zagadnienia powstania miast zachodnio-słowiańskich*. „Kwart. Hist.” 1952, nr 4—5.

¹² Por. A. Gieysztor, *Podstawy społeczne i treści ideowe kultury wcześniejszego średniowiecza polskiego* [w:] IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. *Historia kultury średniowiecznej w Polsce*, II. Warszawa 1964; St. Trawkowski, *Miasta Polski średniowiecznej jako ośrodki kultury* [w:] IX Zjazd Historyków Polskich. Ib., I. Warszawa 1963.

¹³ K. Moldenhawer, *Jedwabnictwo w Polsce i w innych krajach we wczesnym średniowieczu*. „Archeologia Polski” IV, G. Olczak, *Zagadnienia produkcji szklarskiej w Międzyrzeczu Wielkopolskim w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, ibidem V, 1960. J. Kamińska, A. Nahlik, *Etudes sur l'industrie textile du haut Moyen — Age en Pologne*. „Archaeologia Polona” III, 1960; J. Kruppe, *Studia nad ceramiką XIV w. ze Starego Miasta w Warszawie*. Wrocław 1961; M. Kli-chowska, *Wczesnośredniowieczne szczytki roślinne i zwierzęce z placu Katedralnego w Poznaniu, z badań 1958 r.* „Archeologia Polska” V, 1960.

¹⁴ *Gdańsk wczesnośredniowieczny*, vol. I—IV, pod red. J. Kamińskiej. Gdańsk 1959—61; K. Jażdżewski, *Gdańsk X—XIII w. na tle Pomorza wczesnośredniowiecznego* (w:) *Pomorze średniowieczne*. Warszawa 1958; Z. Hołubińska, *Materiały archeologiczne do badań nad najstarszym Gdańskiem lokacyjnym*. „Kwartalnik HKM” 1960, nr 1; A. Zbierski, *Port Gdańska na tle miasta X—XIII w.*, maszynopis pracy doktorskiej (1962) w druku.

¹⁵ L. Leciejewicz, *Początki nadmorskich miast na Pomorzu Zachodnim*. Wrocław 1962; Z. Solek, L. Leciejewicz, *Z badań nad krajobrazem naturalnym wczesnośredniowiecznego Kołobrzegu*. „Kwartalnik HKM” 1961, nr 3.

¹⁶ W. Filipowicz, *Wolinianie. Studium osadnicze*. Szczecin 1962; por. też sprawozdanie J. Wojtasika w „Materiałach Zachodniopomorskich” VI, 1960.

¹⁷ *Poznań we wczesnym średniowieczu*, pod red. W. Hensla, t. I—III, Wrocław 1959—1961; por. też W. Hensel, *Najdawniejsze stolice Polski*. Warszawa 1960.

¹⁸ A. Nadolski, A. Abramowicz, T. Poklewski, A. Kaśinowski, *Łęczyckie opactwo Panny Marii w świetle badań z lat 1954—1956*. Łódź 1960 = Prace i materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna nr 4.

poglądu na drogi rozwojowe osad o miejskim charakterze gospodarczym. Znaczenie wielkiego handlu tranzytowego, morskiego i lądowego nie budzi wątpliwości, podobnie jak i wysoka ranga śródlądowych miast w zakresie organizacji wymiany¹⁹

Przekonywająco zostały też opracowane zagadnienia struktury osadniczej. Miasto wczesnośredniowieczne stanowiło zespół osiedli, pełniących wspólnie gospodarczą rolę, tak w skali lokalnej, jak i ogólnokrajowej; im większe było miasto, tym jego układ był bardziej skomplikowany; w zasadzie jednak można mówić o paru stałych członach osadniczych: w ich skład wchodził gród, osada o charakterze miejskim, otwarty targ z tabernami, kościół²⁰. Znaczenie tabern i rola gospodarcza ośrodków przykościelnych zdają się znaczenie odbiegać od tego, co sądziła o nich tradycyjna historiografia²¹. W największych ośrodkach — takich jak Kraków czy Gdańsk — występowała wielość członów osadniczych równorzędnych gospodarczo. Wydaje się jednak, że istniała specyfika poszczególnych elementów zespołu osadniczego, przejawiająca się w pewnej specjalizacji gospodarczej. Literatura przedmiotu podkreśla zresztą różnorodność bodźców wpływających na znaczenie, formę i rolę osad miejskich. W każdym przypadku odgrywały tu rolę czynniki takie, jak położenie geograficzne i polityczne, sytuacja gospodarcza zaplecza, jego struktura społeczna itp. Niekiedy ważne etapy rozwoju miasta reprezentowane były przez działalność różnych członów osadniczych: podgrodzia, osady miejskiej itp. Zjawisko to, podobnie jak różnorodność czynników kształtujących miasto, wiązało się z przesunięciami centrum gospodarczego w terenie — jak widać na przykładzie Sącza — niekiedy o kilkanaście kilometrów²². Zagadnienie centrum rynku lokalnego zostało także postawione w związku z czynionymi obserwacjami nad rozwojem małych ośrodków prywatnych, których znaczenie ograniczało pozycję panującego w okresie przedlokacyjnym²³. Ten problem z kolei wiąże się ze skomplikowaną problematyką dworu feudalnego, ustępującego niektórym swych funkcji miastu, i z kolei z następnym, szeroko uwzględnionym w ostatnich osiągnięciach polskiej historiografii, mianowicie odrębnością prawną i ustrojową ośrodków miejskich. Ostatnia praca K. Buczka w ostry sposób przeciwstawia się tezie o istnieniu „prawa polskiego” regulującego działalność miasta przed kolonizacją na prawie nie-

¹⁹ W. Hensel, *Starodawna Kruszwica od czasów najdawniejszych do roku 1271*. Wrocław 1961; T. Lewicki, *Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane, znalezione w tej miejscowości*. „Kwartalnik HKM” 1956, nr 2. Na temat szlaków por. T. Wasowiczówna, *Topografia wczesnośredniowiecznego Sieciechowa*. „Przegl. Hist.” 1959, nr 3; A. Wędzki, *Rozwój i upadek grodu gieckiego*. „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” IV, z. 2, 1958; L. Leciejewicz, *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław 1961.

²⁰ H. Münch, *Kraków do r. 1257 włącznie. Szkic urbanistyczno-historyczny*. „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” III, 1958, z. 1; tenże, *Wczesnośredniowieczny układ miejski w Polsce*, ibidem, III, 1958, z. 3; tenże, *Początki średniowiecznego układu miejskiego w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Śląska*, ibidem V, 1960, z. 2; tenże, *Kraków i Wiślica. Studium z topografią miast polskich*. Kronika Miasta Krakowa 1959—1960. Kraków 1962; por. uwagi Lalika, *Początki miast...*

²¹ I. Cieśla, *Taberna wczesnośredniowieczna na ziemiach polskich*. „Studia Wczesnośredniowieczne” III, 1959; St. Trawkowski, *Taberny płockie na przeł. XI i XII w. W sprawie obrotu towarowo-pieniężnego*. „Przegl. Hist.” 1962, nr 4. K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim (okres wczesnośredniowieczny)*. Wrocław 1964, polemizując z dotychczasowymi poglądami podkreślił uzależnienie „prawa karczmny” od prawa książęcego.

²² T. Lalik, *Stare Miasta w Łęczycy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację, schyłek XII i pocz. XIII w.* „Kwartalnik HKM” 1956 nr 4; A. Zaki, *O położeniu wczesnośredniowiecznego Sącza*. „Rocznik Sądecki” IV. Nowy Sącz 1960; A. Rutkowska-Płachcińska, *Sądeczyzna w XIII i XIV w.* Wrocław—Warszawa—Kraków 1961.

²³ St. Trawkowski, *Ołbin wrocławski w XII w.*, „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” XX, 1958.

mieckim²⁴. Brak samorządu był, według tego autora, cechą wyróżniającą wczesne ośrodki miejskie. Wywody autora, acz zmącone nieco walką polemiczną, są chyba w dużej mierze słuszne. Należy też podkreślić konieczność unikania przesadnej oceny aktu lokacji.

Jak wykazały liczne badania, rozwój ustawodawstwa miejskiego stanowił długi proces, w którym moment nadania prawa niemieckiego nie był ani pierwszym ani ostatnim. Odrębność ustrojowa (i świadomość tej odrębności) rozwijała się w różny sposób wykorzystując prawo książęce, immunitety nadawane instytucjom kościelnym czy osobom prywatnym, wreszcie wytwarzając pewne normy zwyczajowe. Nadanie prawa miejskiego było ważnym w życiu miasta ustanowieniem norm prawa cywilnego i karnego, rozszerzeniem immunitetu sądowniczego. Zakres działania samorządu miejskiego natomiast określony został znacznie później, na podstawie praktyki zwyczajowej i w wyniku gry sił społecznych wpływających na ukształtowanie się gminy miejskiej²⁵. Obraz norm prawnych, funkcjonujących w XI—XVI w. nie jest jeszcze zupełnie jasny, ale można już stwierdzić wstępne ustalenia, szczególnie dotyczące wykorzystywania roli targów w zakresie organizacji państwowej²⁶. Również wstępne ustalenia można zanotować w zakresie ustaleń liczbowych²⁷. Spory wokół liczebności miast wczesnośredniowiecznych doprowadziły do spreycowania metod badawczych i zdają się zmierzać do przyjęcia rozsądnego kompromisu. Obniżając nieprawdopodobnie wysokie wskaźniki zaludnienia na 1 ha, przyjęc by można jednak różną strukturę zaludnienia i różne formy zamieszkiwania w miastach wczesnego i późnego średniowiecza i co za tym idzie różny stopień zagęszczenia. Zmieniałoby to poglądy mówiąc o dużych różnicach w liczebności mieszkańców w XII/XIII i XIV/XV w.

*

Dyskusje wokół początków miasta w Polsce postawiły jako problem dużego znaczenia — zagadnienie kształtowania się stosunków między miastem i wsią. Podczas międzynarodowej konferencji odbytej w 1959 r. w Warszawie, K. Tymieniecki, Al. Gieysztor, St. Trawkowski i inni badacze polscy postulowali przeprowadzenie badań nad wyjaśnieniem przemian na terenie wsi i związków między wsią i miastem. Pierwsze próby ukazania tego skomplikowanego i wielotorowego zjawiska zostały uczynione w ciągu ostatnich kilku lat. Problem złożonego paralelizmu rozwoju środowisk miejskiego i wiejskiego czeka jeszcze na szersze opracowanie. Badania terenowe prowadzone przez łódzki ośrodek archeologiczny w Spicymierzu²⁸ przynoszą wiele nowego materiału, oświetlającego działalność kasztelanii, będącej ośrodkiem wielkiej włości feudalnej. Nie ulega wątpliwości, że lepsze

²⁴ K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, tamże licznie cytowana literatura przedmiotu.

²⁵ Z. Kaczmarczyk, *Początki miast polskich (Zagadnienia prawne)* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1961, nr 2; E. Rozenkranz, *Początki i ustroj miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*. Gdańsk 1962; St. Trawkowski, *W sprawie roli kolonizacji niemieckiej w przemianach kultury materialnej na ziemiach polskich*. „Kwartalnik HKM” 1960, nr 1; A. Rutkowska-Płachcińska, *Gmina miejska w pocz. XIII w. w Polsce. Wieki średnie, poświęcone T. Manteufflowi*. Warszawa 1962; H. Samsonowicz, *Z zagadnień ustrojowych miasta średniowiecznego*, ibidem; F. Lenczowski, *Z rozważań nad lokacją miast śląskich (w:) Mediaevalia — w 50 rocznicę pracy naukowej J. Dąbrowskiego*. Warszawa 1960; por. też E. Cieślak *Walki ustrojowe w Gdańsku, Toruniu oraz niektórych innych miastach hanzeatyckich w XV w.* Gdańsk 1960.

²⁶ St. Russocki, *Uwagi o polityce targowej Książąt Mazowieckich w XIV i XV w.* „Przeł. Hist.” 1960, nr 2.

²⁷ W. Dziewulski, *Zaludnienie i rozmiary Szczecina w r. 1124*. „Kwartalnik HKM” 1954, nr 1; Trawkowski, *Z zagadnień genezy*, s. 50.

²⁸ Pod kierunkiem prof. A. Nadolskiego, Por. powielone sprawozdania z badań terenowych Zakładu Archeologii Polski Środkowej IHKM PAN.

poznanie techniki i organizacji gospodarki wiejskiej umożliwi zbadanie wzrostu jej produkcji i — w konsekwencji — rozwoju procesów urbanizacyjnych. Naświetlenie działalności osad służebnych w Polsce jako formy organizacji grodów kasztelańskich²⁹ stać się może punktem wyjścia dla zrozumienia najwcześniejszych procesów, związanych ze społecznym podziałem pracy między wieś i miasto.

Oczywiście paralelizm rozwoju wsi i miasta jest związany i z przeciwieństwami, które w warunkach feudalnych wydają się rozgrywać na trzech płaszczyznach: ekonomicznej, społeczno-politycznej i kulturalnej. Pierwsza z nich wiąże się z ważnym problemem opanowywania rynku zbytu i walką rzemiosła miejskiego o monopolizację produkcji. Zagadnienie jest zresztą skomplikowane: nie udało się obliczyć dotychczas w sposób pewny chłonności rynku na produkty rzemieślnicze w średniowieczu. Istnienie rzemiosła wiejskiego może być świadectwem reliktywów sprzed zarysowywania się podziału pracy między wieś i miasto (nb. reliktywów istniejących do dnia dzisiejszego), swoistego podziału pracy rzemieślniczej (również występującego tak w XIII jak i w XX w.) i wreszcie — nowych form produkcji chałupniczej, nie mieszczącej się w schemacie reglamentowanego życia cechowego. Do kategorii przeciwieństw ekonomicznych należy zaliczyć również walkę kapitału mieszczańskiego o uzależnienie producentów-rolników. Ostatnie badania przyniosły bardzo interesujące próby ukazania kształtowania się powiązań handlowych — rynkowych — bądź w skali regionalnej, bądź nawet w ogólnokrajowej³⁰.

Osiągnięcia historiografii zajmującej się wiekiem XVIII przyniosły już bliższe ustalenia, dotyczące tak ukształtowania się rynku wewnętrznego jak i stosowanych metod badawczych³¹. Dorzucić należałoby jednak postulat badania nie tylko wymiany, ale i świadczenia usług właściwych różnym środowiskom. Tak jak chłopci stanowili niezbędny czynnik w zakresie zasilania miasta przez wieś w nową siłę roboczą³², tak również należałoby zbadać w jakim stopniu miasta zasilają rzemieślnikami gospodarcze życie wsi. W niewielkim stopniu również opracowane jest zagadnienie sprzeczności na płaszczyźnie społecznej i kulturalnej.

W ostatnich latach ukazała się obszerna i pionierska rozprawa B. Geremka, naświetlająca to zagadnienie na przykładzie Prus Krzyżackich w I połowie XV w. i wszechstronnie wykorzystująca osiągnięcia dawniejszej literatury, przede wszystkim ustalenia M. Małowista³³. Do tej chwili jednak nie ma syntetycznego spojrzenia na dzieje całej Polski. A wydaje się, że tradycyjny pogląd o wykorzystywaniu w epoce feudalnej wsi przez miasto w sensie ekonomicznym, a miasta przez wieś w sensie politycznym należałoby traktować bardzo ostrożnie. Zależało to i od stopnia rozwoju gospodarczego i od struktury społecznej. W Prusach Królewskich patrycjat Gdańsk czy Torunia do XVII w. nie był wykorzystywany politycznie

²⁹ K. Modzelewski, *Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej*, „Kwartalnik HKM” 1961, nr 4.

³⁰ Dla epoki najwcześniejszej por. Al. Gieysztor, *Wieś i miasto słowiańskie przed XIII w.: rynki lokalne i regiony ekonomiczne*. Sprawozdania Wrocław. Tow. Nauk. 1962, s. 93. Dla XVI wieku: T. Chudoba, *Z zagadnień handlu wiślanego Warszawy w XVI w.* „Przeł. Hist.” 1959, nr 2; J. Małecki, *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI w.* Warszawa 1963; S. Mielczarski, *Rynek zbożowy na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. Próba rejonizacji*. Gdańsk 1962.

³¹ H. Madurowicz, A. Podraza, *Rejony gospodarcze Małopolski Zachodniej w drugiej połowie XVIII w.* Wrocław 1958; C. Bobińska, *W sprawie rozwoju rynku wewnętrznego w XVIII w. Uwagi o kompleksowej metodzie badań*. „Kwart. Hist.” 1963, nr 2.

³² J. Bieniarzówna, *Chłopi w rzemiośle krakowskim w XVII w.* „Przeł. Hist.” 1956, nr 3.

³³ B. Geremek, *Ze studiów nad stosunkami gospodarczymi między miastem a wsią w Prusach Krzyżackich w I poł. XV w.* „Przeł. Hist.” 1956, nr 1.

przez szlachtę; w Małopolsce XVI w. szlachta wykorzystywała ekonomicznie miasta w tym również jurydyki, miasta prywatne.

W stadium początkowym są również prace nad odrębnością kulturalną mieszczaństwa w warunkach średniowiecza³⁴. Problem ten jest zresztą palący dla całych tysiącletnich dziejów Polski, aż do chwili obecnej włącznie³⁵.

Wspomniany wyżej problem zasięgu działalności rzemiosła miejskiego na wsi wiąże się głównie z zagadnieniem szczególnie ważnym dla dziejów Polski: znaczeniem i funkcjonowaniem małych miasteczek. Według przyjmowanych do niedawna założeń tylko ok. 14% wszystkich miast w Polsce w 16.—17. stuleciu przekraczało próg zaludnienia 2000 mieszkańców³⁶. Jak wykazały ostatnie badania przyjmowana wielkość miast w Polsce była zdecydowanie zawyżona³⁷. W skali ogólnoeuropejskiej można przyjąć, że zaludnienie miast liczących powyżej 10 000 mieszkańców stanowiło zaledwie 18% ogółu ludności miejskiej³⁸. W Polsce XV—XVI w. ludność miast powyżej 10 000 zapewne stanowiła ok. 7% ogółu ludności miejskiej. Ale w Polsce rolę ośrodków regionalnych stanowiły miasta od 2000 mieszkańców. Na podstawie cytowanej pracy Z. Guldona można obliczyć, że na Kujawach — stosunkowo silnie zurbanizowanych, ludność miast liczących powyżej 1500 mieszkańców stanowiła nieco ponad 50% ogółu ludności miejskiej.

Jak kształtowały się formy życia w pozostałych małych miasteczkach? Czy stanowiły one lokalne targi, na których odbywała się wymiana towarowa, czy główną rację ich bytu stanowiła ludność rzemieślnicza pracująca na zamówienie bliskiego konsumenta wiejskiego? Zagadnienie to jest o tyle istotne, że literatura przedmiotu zgodnie stwierdza niedorozwój i upadek miast w dawnej Rzeczypospolitej, poczynając od 2. połowy XVI w., a zatem na jakiej podstawie trwały organizmy ubogich miasteczek, zamiast zamienić się w duże wsie? Postawienie tego problemu i podjęcie badań kompleksowych nad dziejami małego miasteczka stanowi niewątpliwie dużą zasługę Instytutu Historii Kultury Materialnej³⁹.

Monografie małych miast ukazywały się w ostatnich latach dość często⁴⁰. Można na ich podstawie ułożyć kwestionariusz, którego pytań wyjaśnienie w skali ogólnopolskiej pozwoliłoby stworzenie ogólniejszej syntezy. Pytania te dotyczyć będą położenia i rozrzutu małych miast, okresów ich rozwoju i podstaw gospodarczych. Te ostatnie naświetlane były przede wszystkim dla terytorium ziemi wieluńskiej, sieradzkiej i łęczyckiej; małe miasta pokazane zostały jako ośrodki,

³⁴ Por. przypis 12 oraz dyskusję w t. II cyt. wydawnictwa zjazdowego.

³⁵ K. Sokołowski, *Sprzeczności między wsią a miastem*. „Kultura i Społeczeństwo” 1963, nr 3.

³⁶ St. Herbst, *Miasto i mieszczaństwo...*; H. Samsonowicz, *Das polnische Bùrgertum in der Renaissancezeit*. „Studia Historica” 53. Budapest 1963.

³⁷ Z. Guldona, *Zaludnienie miast kujawskich w XVI i I poł. XVII w.* Prace Komisji Historii I. Prace Wyd. Nauk Humanistycznych Bydgoskiego Tow. Naukowego. Bydgoszcz 1963 słusznie oblicza np. ludność Bydgoszczy na nieco powyżej 2000. Według cytowanej wyżej literatury, Bydgoszcz należeć miała do miast liczących powyżej 10 000 mieszkańców.

³⁸ H. Samsonowicz, *Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzy w XIV—XV w.* „Zapiski Historyczne” 1963, nr 4.

³⁹ A. Wyrobisz, *Solec nad Wisłą. Historia małopolskiego miasteczka*. „Kwartalnik HKM” 1964, nr 1, gdzie postawienie problemu i sformułowanie postulatów badawczych (w ramach badań nad dziejami małych miast w Polsce).

⁴⁰ K. Górski, *Dzieje Malborka*. Gdańsk 1960; K. Ślaski, *Zarys dziejów Świdwina*. „Biblioteka Słupska” IX, 1963; Z. Świechowski, J. Mertka, *Z dziejów Słupska i Ustki*, ibidem, I, 1958; *Z dziejów Koszalina*, ibidem VIII, 1960; *Radom. Szkice z dziejów miasta*, wyd. K. Jędrzejewicz. Warszawa 1961; J. Wąsicki, *Miasta zachodniego pogranicza Wielkopolski 1793—1815*. Poznań 1960; I. Janosz-Biskupowa, *Dzieje miasta Podgórze 1555—1938*. „Zapiski Historyczne” 1962, nr 3.

żyjące w znacznym stopniu z produkcji rolnej i jej wymiany⁴¹. Wbrew stanowisku S. Pazyry, reprezentowanemu w pracy poświęconej miastom mazowieckim⁴², wspomniane monografie stoją na stanowisku, że w Polsce od XV w. rozwijał się typ mieszczanina — rolnika, charakterystyczny dla małych (niekiedy i średnich) miast. W osadach tego typu miałyby ok. 1/2 — 2/3 mieszkańców zajmować się rolnictwem jako zajęciem głównym, a dorabiać jedynie rzemiosłem czy drobnym handlem. Jak dalece zjawisko to było typowe, o tym mogłaby świadczyć reforma, polegająca na zamianie prawnej małych miast na osady i przeprowadzona w Królestwie Polskim w okresie, kiedy teoretycznie starano się podejść do zagadnienia roli miast⁴³. Wystąpiła też sprawa statusu prawnego tych mieszczan — rolników, przy czym zarysowała się tu już różnica zdań co do istnienia lub braku w miasteczkach prywatnych własności podzielonej⁴⁴. Zagadnienie zresztą odrębności małych miast i świadomości tej odrębności, występujące wyraźnie w źródłach⁴⁵, również czeka na opracowanie. Zauważyć wypada, że prace lat ostatnich ukazują przekonująco związek między funkcją małego miasta, a jego formą urbanistyczną i architektoniczną. Zabudowa tych miast przeważnie należała do typu budownictwa wiejskiego aż do połowy XIX w., kiedy to pojawiać się zaczęły budynki przeznaczone dla rzemieślników⁴⁶.

Badania nad małymi miastami prowadzone są obecnie z dużym rozmachem. O ich dalszej skuteczności może zdecydować duże zainteresowanie tym problemem historyków skupionych w ośrodkach regionalnych i prowadzących szeroką działalność wydawniczą⁴⁷.

*

Zagadnienia związane z rzemiosłem wiejskim i małymi miastami prowadzą nas do punktu następnego: problemu produkcji przemysłowej w warunkach feudalnych. Niezależnie bowiem od wszystkich skomplikowanych czynników miastotwórczych odrębność środowiska miejskiego wypływała z odrębności typu zajęć, odręb-

⁴¹ R. Rosin, *Studia z dziejów miast dawnego województwa łęczyckiego i sieradzkiego XII—XVI w.* Łódź 1959; J. Goldberg, *Stosunki agrarne w miastach ziemi wielunińskiej w II poł. XVII i w XVIII w.* Łódź 1960; J. Ochmański, *W kwestii agrarnego charakteru miast Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w.* „Studia Historica” Warszawa 1958.

⁴² S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich.* Warszawa 1959.

⁴³ R. Kołodziejczyk, *Zamiana miast na osady w Królestwie Polskim* „Kwart. Hist.” 1961, nr 1.

⁴⁴ J. Goldberg, *Stosunki agrarne*; W. Sobociński, *Z badań nad miastami prywatnymi w Polsce.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, nr 2. W sprawie liczebności rolników w małych miastach por. Herbst, *Miasta i mieszczaństwo*, oraz W. Kula, *Stan i potrzeby badań nad demografią historyczną dawnej Polski.* „Roczniki Dziejów Społ. i Gosp.” 1951.

⁴⁵ Por. *Akta Stanów Prus Królewskich*, wyd. K. Górski, M. Biskup. Toruń, t. I—III od 1955 r., gdzie wyraźnie występują odrębne interesy małych miast i odrębne szlachty, dużych miast, króla itp.

⁴⁶ M. Młynarska, *Burgum Miłickie.* „Kwartalnik HKM” 1960, nr 4, gdzie ukazany jest rozwój ośrodka lokalnego w ścisłym powiązaniu z zapleczem oraz zmiany dokonywane w zabudowie w związku z rozwojem instytucji miejskich; N. Miks, *Zabudowa drewniana Solca nad Wisłą w drugiej połowie XVIII i w pierwszej połowie XIX w.* „Kwartalnik HKM” 1964, nr 1; E. Smulikowska-Rowińska, *Świdwin — studium urbanistyczne.* „Biblioteka słujska” 9, 1963. Por. też teksty źródłowe opublikowane przez S. Alexandrowicza, *Opis zabudowy miasteczka Lubcza nad Niemnem z 1644 r.* „Kwartalnik HKM” 1963, nr 3—4; Z. Kuchowicz, *Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województwa łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII w.* Łódź 1961.

⁴⁷ Por. m. in. *Osiemnaście wieków Kalisza. Studia i materiały do dziejów miasta Kalisza i regionu kaliskiego*, t. I—III. „Rocznik Elbląski”, t. I, II; „Rocznik Grudziądzki”, t. I; „Rocznik Białostocki”, t. I—IV. Por. też np. J. Kazimierski, *Obchody 400-lecia miasta Siedlec i 130 rocznicy bitwy pod Iganiami.* „Kwart. Hist.” 1961, nr 4.

ności produkcji. Bez rozwoju towarowej produkcji przemysłowej nie mogły się na większą skalę rozwinąć ośrodki prowadzące wymianę między środowiskami gospodarczymi. Problematyka rzemiosła miejskiego w dobie feudalizmu została sformułowana już w 1954 r. przez M. Małowistę⁴⁸. W ciągu najbliższych lat ukazało się parę monografii B. Zientary, A. Mączaka, M. Boguckiej omawiających szeroko aspekty produkcji metalurgicznej czy sukienniczej⁴⁹. Ostatnie lata, mimo osłabienia zainteresowań badawczych problematyką produkcji, przyniosły jednak sporo bardzo ważnych pozycji.

Dzieje rzemiosła są wtedy istotnym wkładem do syntezy historycznej, jeśli ukazują nie tylko najrozmaitsze formy organizacyjne, ale również jeśli zajmują się problematyką o wiele szerszą. Tak więc w grę wchodzić tu powinna technika i organizacja produkcji, jej wysokość i przeznaczenie; historyk winien znać zaplecze surowcowe, ceny i ich relacje wzajemne, stopę życiową rzemieślników; kapitalnym zagadnieniem są czynniki regulujące popyt i podaż, wpływ kapitału kupieckiego, oddziaływania — bardzo różnorakie — na wieś, wzajemne wpływy i powiązania między rzemieślnikami, uzależnienie jednych rejonów od innych — żeby wymienić tylko niektóre z istotnych problemów. W badaniach tych także łatwiej, niż dla innych środowisk feudalnych, można obliczać wysokość zysku, zmiany wartości płac realnych pracowników najemnych, narastanie nowych elementów w zakresie stosunków produkcyjnych, rozwój kultury rzemieślniczej, mającej tak duże znaczenie w ciągu ostatnich wieków średnich i wczesnych nowożytnych. Problematyka dziejów produkcji powinna — naszym zdaniem — spełniać kilka istotnych warunków. Po pierwsze — dotyczyć winna dłuższego ciągu chronologicznego (w przypadku przypadku — zlokalizować badane zagadnienie w określonym punkcie dłuższego rozwoju). Z tego też wypływa konieczność stosowania — w miarę możliwości — metody statystycznej. Po drugie badania nad rzemiosłem powinny być prowadzone na szerokim tle ogólnogospodarczym, uwzględniając problem handlu, renty, komunikacji, siły nabywczej pieniądza itp. Po trzecie, biorąc pod uwagę że dla epoki feudalizmu bardzo trudne jest przeprowadzenie kalkulacji majątku, budżetu rodzinnego, stopy życiowej — należy wyzyskać w miarę możliwości fakt, że materiały dotyczące rzemiosła miejskiego pozwalają na zbadanie tych zagadnień. Jeśli nie jesteśmy w stanie przeprowadzić pełnej analizy dochodowości chłopca, szlachcica czy nawet kupca, to o ogólnych tendencjach rozwojowych może nam coś powiedzieć porównanie stopy życiowej czeladnika z XIV i XVII w., lub relacji cen do płac w rzemiośle najemnym w tymże czasie.

W najnowszej historiografii polskiej nie brak jest prac, uwzględniających — z mniejszym lub większym powodzeniem — te aspekty i tym samym zdecydowanie pomnażających naszą wiedzę ogólnohistoryczną. Prace dotyczące rzemiosła budowlanego, kopalnictwa czy metalurgii wykraczają daleko poza ścisłą problematykę miejską, ukazując wszechstronnie organizacyjną rolę mieszczan w procesie produkcji⁵⁰. W sposób bardzo nowatorski i wszechstronny został opracowany elbląski

⁴⁸ M. Małowist, *W sprawie badań nad historią rzemiosła miejskiego w średniowiecznej Polsce*. „Roczniki Dziejów Gospodarczych i Społecznych”, XIII, 1951.

⁴⁹ B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego w XIV—XVII w.* Warszawa 1954; A. Mączak, *Sukiennictwo wielkopolskie od XIV do XVII w.* Warszawa 1955; M. Bogucka, *Gdańskie rzemiosło tekstylne od XVI do poł. XVII w.* Wrocław 1956.

⁵⁰ A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV wieku*. Wrocław — Warszawa — Kraków 1963; tenże, *Sredniowieczne cegielnie w większych ośrodkach miejskich w Polsce (w:) Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu I*, 1961. Kraków 1963; D. Mołenda, *Górnictwo kruszcowe na terenie ziół śląsko-krakowskich do połowy XVI w.* Warszawa 1964; A. Zabolicka, *Hamry nowosądeckie. Z zagadnień produkcji sierpów na przełomie XVI—XVII w.* „Kwartalnik HKM” 1964, nr 1.

przemysł okrętowy, ponadto ukazała się praca o okrętownictwie gdańskim⁵¹. Otrzymaliśmy również cenne materiały do dziejów rzemiosła warszawskiego i poznańskiego⁵². Wątpliwości, które się tu nasuwają, mogą powstać przy rozpatrywaniu podstawy uwzględniania pewnych gałęzi rzemiosła. Czy można mówić — przynajmniej do połowy XVIII w. — o rzemiośle artystycznym i nieartystycznym? Podobnie jak T. Nożyński, uważamy, że rzecz polega na czym innym. Wysokie normy produkcji cechowej z zasady zakładały tworzenie wyrobów działających i na zmysł estetyczny odbiorcy. (Nawet w cechach spożywczych; majstersztyk cukierników czy piekarzy był przecież związany także i z zewnętrzną formą wypieku). „Nieartystyczne” rzemiosło, to w gruncie rzeczy rzemiosło pozacechowe, produkujące na inny rynek, znacznie szerszy, trudniej uchwytny w źródłach. Dlatego wydaje się, że jeśli wprowadzać podział na typy rzemiosła, to należy brać pod uwagę zakres odbiorców.

W ostatnich latach ukazały się na półkach księgarskich prace, stanowiące wszechstronne naświetlenie dwóch wielkich ośrodków produkcyjnych: Gdańska i Torunia⁵³. Obie prace przekonywająco ukazują nie tylko obraz stosunków produkcyjnych, ale swymi osiągnięciami pozwalają na wysunięcie wniosków ogólniejszych. Należałoby do nich stwierdzenie o wielkiej roli produkcji przemysłowej nawet ośrodków tak dalece opartych o handel, jak Gdańsk i Toruń, o ścisłym powiązaniu rzemiosła z zapleczem wiejskim w zakresie rynku zbytu, rynku pracy, dostarczania surowców, wreszcie stwierdzenie o rozkładzie średniowiecznego systemu cechowego w Polsce i rozwoju nowożytnych form produkcji. Obie prace, będące podsumowaniem paru rozpraw szczegółowych, stanowią bogaty zestaw materiałów i do dziejów pracy w Polsce i form życia. Wnioski ich są uzupełniane przez różne rozprawy dotyczące zagadnień szczegółowszych: napływu chłopów do miasta, sprzeczności wewnątrz cechowych itp.⁵⁴.

Wzbogaciła się też literatura dotycząca problematyki cechowej tak w zakresie problemu ich powstania, jak i znaczenia⁵⁵. Bardziej szczegółowo zostały przedstawione zjawiska prowadzące do zasadniczych przemian w czasach kapitalizmu. Powstawanie manufaktur, obok podstawowego dzieła W. Kuli, zostało opracowane w sposób szczegółowy, podobnie jak i przemiany w różnych dziedzinach przemysłu w XVIII w.⁵⁶. To właśnie stulecie było okresem, w którym rozwinęły się formy

⁵¹ St. Gierszewski, *Elbląski przemysł okrętowy w latach 1570—1815*. Gdańsk 1961; Z. Binerowski, *Gdański przemysł okrętowy od XVII do poł. XIX w.* Gdańsk 1963.

⁵² E. Kaczorowska-Pielińska, *Warszawskie rzemiosła artystyczne i budowlane w XV w.* Warszawa 1959; T. Nożyński, *Złotnictwo poznańskie do końca XVIII w.* „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” VI, 1960, z. 1.

⁵³ M. Bogucka, *Gdańsk jako ośrodek produkcyjny w XIV—XVII w.* Warszawa 1962; J. Wojtowicz, *Studia nad kształtowaniem się układu kapitalistycznego w Toruniu. Stosunki przemysłowe Torunia w XVIII w.* Toruń 1960.

⁵⁴ J. Bieniarzówna, *Chłopi w rzemiośle krakowskim*. M. Horn, *Towarzysze cechów lwowskich w walce z wyzyskiem mistrzów w I poł. XVII w.* „Kwart. Hist.” 1959, nr 2.

⁵⁵ K. Maleczyński, *Kilka uwag nad procesem powstawania miejskich cechów na przykładzie miast śląskich*. „Przegl. Hist.” 1957, nr 4; St. Sokół, *Historia gdańskiego cechu chirurgów 1454—1820*. Wrocław 1959; K. Ciesielska, *Statut Toruńskiego cechu murarzy*. „Zapiski Historyczne” 1962, nr 2. Na temat roli i znaczenia organizacji produkcyjnych por. też polemikę dotyczącą istnienia „strzech” budowlanych. A. Wyrobisz, *Czy istniały strzechy budowlane?* „Przegl. Hist.” 1962, nr 4; Z. Swiechowski, *Czy istniały strzechy budowlane (W związku z artykułem A. Wyrobisza)*. „Przegl. Hist.” 1963, nr 4.

⁵⁶ W. Kula, *Szkice o manufakturach*. Warszawa 1956; J. Kamińska, *Z dziejów techniki szklarskiej w Polsce XVIII i pierwszej połowy XIX w.* „Kwartalnik HKM” 1955, nr 4, a zwłaszcza te same, *Manufaktura szklanna w Urzeczcu, 1737—1846*. Warszawa 1964; J. Turnau, *Wytwórczość tekstylna-odzieżowa w manufakturach warszawskich w XVIII w.* „Przegl. Hist.” 1957; te same, *Zmiany w polskiej produkcji*

jeszcze ściślejszej współzależności produkcji od popytu i podaży; następny wiek przyniósł początki i rozwój przemysłu fabrycznego.

*

Potrzeby badawcze w coraz wyraźniejszy sposób domagają się stosowania oceny kwantytatywnej, opartej o metody statystyczne, które w zakresie historii feudalizmu reprezentują głównie badania demograficzne⁵⁷. Badania te mają szeroki walor poznawczy, tak ze względu na ustalenia dotyczące liczebności mieszkańców, jak i ze względu na wszechstronne możliwości (czy też raczej: na konieczność) stosowania różnych metod nawzajem się weryfikujących. Poza wykorzystywaniem rejestrów i spisów ludności, ksiąg metrykalnych i innych źródeł pośrednio stwarzających możliwości dokonywania ujęć statystycznych w badaniach nad zaludnieniem miast, należy brać pod uwagę i odpowiednio dostosowywane wskaźniki liczebności rodziny, gęstości zaludnienia w mieście, wskaźniki spożywania niezbędnych produktów żywnościowych itd.⁵⁸. Nawet zeznania sądowe mogą być ważnym źródłem do odtworzenia stanu zaludnienia, biorąc za punkt wyjścia określone proporcje wzajemne różnych społecznych grup ludności w miastach tej samej kategorii⁵⁹.

Oczywiście, zgodnie z uwagami związanymi z problemem małych miast, kategorie osad miejskich według stanu liczbowego ich mieszkańców należałoby jeszcze dla ziem polskich przebadać, niemniej na podstawie dotychczasowych osiągnięć już teraz można wyciągnąć pewne wnioski. Dotyczyć one mogą tak przewagi miast małych w Polsce, jak i wzajemnych stosunków między miastami dużymi, kierunkami ich rozwoju lub upadku itd.⁶⁰. Zjawiska te są możliwe do ukazania przede wszystkim porównawczo. To postuluje stosowanie dynamicznych metod demografii, czego efekty w większym stopniu widoczne są w badaniach nad dziejami wsi.

Jest rzeczą oczywistą, że najbardziej drobiazgowo ustalenia dotyczące stanu zaludnienia nie zadowolą współczesnego historyka, jeśli nie są one połączone z wnioskami dotyczącymi struktury zawodowej. Na tym polu historiografia polska ma bardzo poważne osiągnięcia, szczególnie w zakresie kilku problemów. Rozpoczęta została dyskusja nad znaczeniem i funkcją tzw. patrycjatu miejskiego w XIII—XVI w.⁶¹. W świetle przytoczonych w niej argumentów coraz wyraźniej

włókienniczej XVIII w. Wrocław—Warszawa—Kraków 1962; G. Missalowa, *Warszaty municypalne w Łodzi*. „Kwart. Hist.” 1956, nr 4—5; A. Zahorski, *Warszawa jako ośrodek polskiego przemysłu zbrojeniowego w powstaniu 1794 r.* Warszawa 1961.

⁵⁷ Przegląd badań i problematyki przynosi obszerna rozprawa I. Gieysztorowej, *Badania nad historią zaludnienia Polski*. „Kwartalnik HKM” 1963, nr 3—4, gdzie literatura.

⁵⁸ Metody stosowane w badaniach nad demografią średniowiecznych miast: H. Samsonowicz, *Zagadnienia demografii historycznej regionu Hanzy*. Por. też rozważania A. Szczypiorskiego, *Na marginesie książki S. Szymkiewicza o spisie ludności w 1792 r.* „Kwartalnik HKM” 1960, nr 4 w związku z pracą S. Szymkiewicza, *Warszawa na przełomie XVIII i XIX w. w świetle pomiarów i spisów*. Warszawa 1959. Ciągi statystyczne w handlu — por. przypis 5.

⁵⁹ A. Mączak, *Mieszkańcy Malborka w 1570 r.* „Zapiski Historyczne” 1960, nr 3—4.

⁶⁰ *Województwo płockie około 1578 r. Atlas Historyczny Polski* pod red. St. Herbsta. Warszawa 1958; *Prusy Królewskie w drugiej połowie XIV w.* opr. M. Biskup przy współudziale L. Koca. Warszawa 1961; Z. Guldon, *Zaludnienie miast kuwajskich*; por. też metodę stosowaną przez A. Szczypiorskiego, *Rejestr ludności miasta Daleszyce z lat 1797—1804*. „Kwartalnik HKM” 1963, nr 3—4.

⁶¹ T. Strzembosz, *W sprawie kryteriów podziału społeczeństwa miejskiego epoki feudalnej*. „Przegl. Hist.” 1958, nr 3; H. Samsonowicz, *Uwagi nad średniowiecznym patrycjatem miejskim w Europie*, ibidem; T. Rosłanowski, *Czy istniał średniowieczny patrycjat miejski?* „Przegl. Hist.” 1959, nr 2; B. Zientara, *U początków szczyńskiego patrycjatu. Rola feudalnej własności ziemskiej w kształtowaniu się*

występuje powiązanie szlachty z grupą sprawującą władzę w dużych miastach. Podstawy gospodarcze patrycjatu miejskiego uzależnione były i od funkcji pełnionych przez miasto w gospodarce krajowej i od jego wielkości; ale z zasady chodziło o grupę społeczną, bardzo nieliczną, która w oparciu o przywileje rodowe piastowała władzę, czerpiąc z niej najróżniejsze korzyści. Formy działania patrycjatu i mechanizm stosunków społecznych, przede wszystkim działalność opozycji mieszczańskiej, losy życiowe przedstawicieli wielkich rodów — np. warszawskich, znamy dość dobrze⁶². Ukazały się też nowe prace dotyczące tak przenikania szlachty do stanu mieszczańskiego, jak i problemu siły robotczej w środowiskach miejskich epoki feudalizmu⁶³.

Drugim zagadnieniem bogato reprezentowanym w literaturze są problemy dotyczące struktury społecznej i jej przemian w XVII—XIX w.⁶⁴ Wiele z prac poświęconych różnym ośrodkom, ukazuje na podstawie analizy statystycznej polaryzację mieszczaństwa, rozwój specjalizacji zawodowej i społecznej, przynosząc także cenne szczegóły do zagadnień demografii dynamicznej; przeciętnej życia ludzkiego w poszczególnych warstwach, śmiertelności, małżeństw itp.⁶⁵

Osobny dział zagadnień to dzieje powstawania burżuazji, klasy robotniczej, proletariatu w początkach XIX w. Bogata literatura potrafiła ukazać najistotniejsze chyba procesy zachodzące w toku tworzenia się nowego ustroju społecznego i w toku dyskusji wypracować metody pracy nad tymi zjawiskami⁶⁶.

Badania nad strukturą społeczną ludności miejskiej szły w parze z pogłębianiem wiadomości o wykształcaniu się i funkcjonowaniu form ustrojowych. Najdawniejsze etapy władzy miejskiej zostały omówione w różnych pracach poświęconych początkom miast⁶⁷. W literaturze znalazły miejsce problemy wzajemnego stosunku

podstaw gospodarczych kierowniczych warstw społeczeństwa miejskiego. „Przegl. Hist.” 1962, nr 4.

⁶² E. Cieślak, *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu oraz w niektórych miastach hanzeatyckich w XV w.* Gdańsk 1960; T. Strzembosz, *Tumult warszawski 1525 r.* Warszawa 1959; M. Bogucka, *Z zagadnień spekulacji i nadużyć w handlu żywnością Gdańska w XV—XVIII w.* „Zapiski Historyczne” 1962, nr 1; St. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich*; A. Keckowa, *Melchior Walbach*, Warszawa 1955; J. Zimińska, *Andrzej Humięcki*. „Roczn. Warszawski” III, 1964.

⁶³ Wł. Dworzaczek, *Przenikanie szlachty do stanu mieszczańskiego w Wielkopolsce w XVI i XVII w.* „Przegl. Hist.” 1956, nr 4; Br. Geremek, *Problem siły robotczej w Prusach w pierwszej połowie XV w.* „Przegl. Hist.” 1957, nr 2.

⁶⁴ B. Grochulska, *Statystyka ludnościowa Warszawy w II połowie XVIII w.* „Przegl. Hist.” 1954, nr 4; J. Rakowski, Z. A. Wójcik, *Ludność Nowej Warszawy u schyłku wieku Oświecenia*. „Przegl. Hist.” 1958, nr 2; Wł. Rusiński, *Kalisz od poł. XVII do schyłku XVIII w. (w:) 18 wieków Kalisza*, t. II, 1960.

⁶⁵ E. Pielnińska, *Struktura gospodarczo-społeczna Nowej Warszawy w XV w.* „Przegl. Hist.” 1958, nr 2; A. Szczypiorski, *Struktura zawodowa i społeczna Warszawy w pierwszym okresie epoki kapitalistycznej (1864—1882)* „Kwartalnik HKM” 1960, nr 1.

⁶⁶ T. Łepkowski, *Początki klasy robotniczej Warszawy*. Warszawa 1956; R. Kołodziejczyk, *Z zagadnień kształtowania się burżuazji polskiej*. „Kwart. Hist.” 1956, nr 1; W. Radkiewicz, *Kilka uwag w związku z artykułem R. Kołodziejczyka o kształtowaniu się burżuazji polskiej*. „Kwart. Hist.” 1956, nr 6; R. Kołodziejczyk, *Kształtowanie się burżuazji w Królestwie Polskim (1815—1880)*. Warszawa 1957; J. Jedlicki, *Uwagi krytyczne o sposobie opracowania dziejów burżuazji polskiej (z powodu pracy R. Kołodziejczyka)*. „Kwart. Hist.” 1958, nr 3; T. Łepkowski, *Tłum w powstaniu listopadowym*. „Kwart. Hist.” 1961, nr 1; Z. Mańkowski, *Analiza klasowa plebsu Warszawy w latach 1820—31*. „Kwart. Hist.” 1956, nr 4—5; tenże, *Położenie ekonomiczne mas plebejskich Warszawy w przededniu i podczas powstania listopadowego 1830/31*. „Przegl. Hist.” 1956, zeszyt specjalny „Z epoki Mickiewicza”. Tu należałoby także umieścić prace: R. Gawiński, *Bunt czeladzi w Zgierzu w 1826 r. w świetle literatury i źródeł*. „Przegl. Hist.” 1959, nr 3; R. Bender, *Ludność miejska Lubelskiego w akcji przedpowstaniowej w latach 1861—62*. Lublin 1961.

⁶⁷ Por. przypis 25.

między poszczególnymi ośrodkami tworzącymi miasto⁶⁸, oraz wzajemnego stosunku grup społecznych. To ostatnie zagadnienie ukazane zostało na tle walki o ukształtowanie i utwierdzenie społeczeństwa stanowego. Skomplikowane procesy prawno-ustrojowe były na terenie dużych miast najściślej związane z sytuacją polityczną⁶⁹.

Czasy późniejsze zostały może opracowane w sposób mniej dokładny, choć niektóre zagadnienia doczekały się wszechstronnego naświetlenia. Do nich należy zagadnienie prawa morskiego, wywodzącego się głównie z terenu Gdańska⁷⁰. Ciekawie potoczyła się dyskusja poświęcona sprawie prawnych i społecznych zagadnień jurydyk w dawnej Rzeczypospolitej⁷¹. Trzecim wreszcie szerzej opracowanym zagadnieniem jest problem przemian ustrojowych miast w połowie XIX w., w okresie zatem, który w sposób radykalny zmieniał warunki gospodarcze i społeczne ziem polskich wchodzących w bujny rozkwit kapitalizmu⁷². Wraz z rozprawami poświęconymi określonym kierunkom działania władz miejskich⁷³ wspomniane prace pozwalają na stwierdzenie raz jeszcze powiązań zachodzących między strukturą gospodarczo-społeczną kraju, a stosunkami prawnymi.

Wydaje się, że zmiany ogólnospołeczne bardzo szybko ujawniały się w nowych normach prawnych, szczególnie na terenie miast. Zjawisko to można by wytłumaczyć odmienną formą życia miejskiego, wymagającego podejmowania decyzji zawodowych ściślej związanych z bieżącym nurtem życia, niż to miało (i ma) miejsce w środowisku wiejskim. Odrębność form życia, odrębność i specyfika kulturalna miast jest więc tu następnym zagadnieniem występującym w literaturze przedmiotu i wartym zasygnalizowania. Odrębność ta sygnalizowana już parokrotnie wyrażała się i w ukazywaniu roli miast jako centrów kulturalnych na tle ogólnego rozwoju Polski⁷⁴ i w konkretnych stwierdzeniach dotyczących różnych dziedzin

⁶⁸ W. Wójcik, *Miasto i Kościół w Sandomierzu w XVI—XVIII w.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, nr 2.

⁶⁹ B. Zientara, *Rola miast w walce stanów Pomorza Zachodniego z władzą księżącą na przełomie XIII i XIV w.* „Zapiski Historyczne” 1962, nr 4; E. Cieślak, *Walki ustrojowe w Gdańsku i Toruniu; tenże, Walki społeczno-polityczne w Gdańsku w drugiej połowie XVII w. Interwencja Jana III Sobieskiego.* Gdańsk 1962; M. Bogucka, *Walka opozycji mieszczańskiej z patrycjatem gdańskim w drugiej połowie XVI w.* „Przegl. Hist.” 1954, nr 2—3; W. Maisel, *Sąd wyższy prawa magdeburskiego w Poznaniu (do końca XVI w.).* „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” t. II, 1956, nr 1.

⁷⁰ S. Matysik, *Prawo morskie Gdańska.* Warszawa 1958; *Najstarszy tekst prawa morskiego w Gdańsku*, oprac. B. Janik, Gdańsk 1961; E. Cieślak, *Gdański projekt kasy wykupu marynarzy z rąk piratów z XVIII w.* „Przegląd Hist.” 1960, nr 1.

⁷¹ W. Sobociński, *Z badań nad miastami prywatnymi w Polsce.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1955, nr 2; J. Mazurkiewicz, *Jurydyki lubelskie.* Wrocław 1956. Por. recenzja A. Zahorskiego w „Kwart. Hist.” 1957, nr 1; St. Sreniowski w „Przegl. Hist.” 1957, nr 4; J. Isajewicz, *Uwagi w sprawie oceny prawnej istoty i społecznej treści miejskiej jurydyki w dawnej Rzeczypospolitej.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1959, nr 1.

⁷² R. Kołodziejczyk, *Rada miejska m. Częstochowy, a sprawa reformy samorządowej w Królestwie Polskim w latach 1861—63.* „Kwart. Hist.” 1960, nr 1; W. Cwik, *Spory o własność miast rządowych w Królestwie Polskim.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1958, nr 2; R. Bender, *Rady miejskie w Lubelskiem w latach 1861—1863.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1962, nr 2.

⁷³ A. Zahorski, *Rola Komisji Policji w organizacji władz miejskich w latach 1791—1792.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1957, nr 1; W. Cwik, *Uprawnienia administracyjno-sądowe starostów w miastach Lubelszczyzny w II poł. XVIII w.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1963, nr 1; S. Warcholik, *Veto na ratuszu miejskim w Bochni.* „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1960, nr 1.

⁷⁴ St. Trawkowski, *Miasta Polski średniowiecznej jako ośrodki kultury;* A. Gieysztor, *Podstawy rodzimej kultury artystycznej w Polsce wczesnośredniowiecznej.* „Kwart. Hist.” 1963, nr 3; B. Kürbisowna, *Le problème de la culture intellectuelle dans les villes polonaises du Xe au XIIIe s.* „Ergon”, vol. III, 1962.

życia. Szeroko więc zostały rozbudowane zagadnienia dotyczące działalności miast, widzianej przez pryzmat rachunkowości średniowiecznej — pryzmat pozwalający na ukazanie nie tylko kierunków działania gminy miejskiej i jej możliwości, ale również umiejętności fachowych mieszczan⁷⁵. Te ostatnie pozostawały w prostej zależności od poziomu umysłowego kupców i rzemieślników. Badania nad tym zagadnieniem ukazały zakres pojęć, którym operowali mieszczaństwo, zaplecze ideologiczne, nawyki obyczajowe⁷⁶. Należy wspomnieć, że w tym właśnie szerokim kontekście ukazane zostało dziejopisarstwo największego miasta Rzeczypospolitej XV—XVI w.: Gdańska „Ciekawym uzupełnieniem tych danych są prace przedstawiające materialne zaplecze kultury: inwentarze ruchomości mieszczańskich, wnętrza domów, a nawet omawiające problemy higieny i zdrowotności⁷⁸.

*

Osobnym kierunkiem, którego osiągnięcia należą do najpoważniejszych w wojennej historiografii są badania nad urbanistyką jako zewnętrzną formą miasta, kształtowaną przez różnorodne czynniki gospodarcze, społeczne, kulturalne i polityczne. Badania nad wykorzystaniem planu miasta jako źródła historycznego, rozwijały się w kilku kierunkach. Jako podstawę prac badawczych można wykorzystywać liczne katalogi i wydawnictwa planów, a także katalogi budownictwa i zabytków architektury⁷⁹. Prace poświęcone dziejom urbanistyki i prace, które traktują urbanistykę i architekturę jako źródła historyczne, można by ująć w dwie grupy. Na pierwszy plan wysuwają się dzieje budownictwa, omówione ostatnio w odręb-

⁷⁵ A. Gieysztor, *La documentation financiere dans les villes de Pologne du XIIIe au XVIe s.* [w:] *Colloque sur les finances urbaines*. Blankenberge 1962; H. Samsonowicz, *La comptabilité commerciale dans les villes hanseatiques du XVe s.*; tamże; tegoż, *Formy pracy kupiectwa hanzeatyckiego*. „Kwartalnik HKM” 1964, nr 2; J. Kądziołka, *Finanse miasta Poznania, 1501—1648*. Poznań 1961; H. Piskorska, *Organizacja władz i kancelarii miasta Torunia do r. 1795*. Toruń 1956; M. Friedberg, *Kancelaria miasta Kazimierza pod Krakowem*. „Archeion” XXXV, 1962; tenże, *Kancelaria m. Krakowa do poł. XVIII w.*, ibidem, XXIV, 1955; I. Radtke, *Kancelaria Poznania od XIII do XV w.* „Roczniki Hist.” 27. 1961; W. Rusiński, *Kalisz od poł. XVII do schyłku XVIII w.*

⁷⁶ Por. B. Kürbisówna, *Le problème de la culture*; E. Maleczyńska, *Ze studiów nad ideologią drobnego mieszczaństwa w Polsce XV i pocz. XVI w.* „Przegl. Hist.” 1957, nr 3; J. Pachofski, *Zmierzch Sławetnych. Z życia mieszczan w Krakowie w XVII i XVIII w.* Kraków 1956; A. Zahorski, *Ignacy Wyssogota Zakrzewski, Prezydent Warszawy*. Warszawa 1963, gdzie biografia tego męża stanu ukazana jest na tle sytuacji także i kulturalnej miast schyłku XVIII w.

⁷⁷ J. Dworzaczkowa, *Dziejopisarstwo gdańskie do poł. XVI w.* Gdańsk 1962.

⁷⁸ W. Rendecka-Szenic, *Wyposażenie domu mieszczańskiego w Kaliszu w świetle badań archeologicznych*. „Kwartalnik HKM” 1958, nr 1; H. Szwankowska, *Wnętra warszawskich domów w XVIII w.* „Kwartalnik HKM” 1960, nr 3; St. Warcholik, *Walka miasta o wodę. Dawne wodociągi w Bochni*. Ibidem, 1958, nr 4; St. Sokół, *Historia gdańskiego cechu chirurgów*. Wrocław 1958; B. Butkowska, J. Bieniarzówna, *Inwentarze ruchomości ubogiego mieszczaństwa krakowskiego*. „Kwartalnik HKM” 1957, nr 1. Wydawnictwa inwentarzy i księgozbiorów mieszczańskich — por. przypis 8.

⁷⁹ Por. *Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich*, dotąd 7 zeszytów, Warszawa 1951—1962; *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802—1805) 1807/1808 tzw. senacki z wykazem realności miasta z pocz. XIX w.*, wyd. H. Münch, Kraków 1959; K. Górską-Gołaską, *Katalog planów miast i wsi wielkopolskich*. Poznań 1961 oraz krytyczne uwagi na temat tego wydawnictwa T. Lalika. „Kwart. Hist.” 1963, nr 1. Por. też wydawane przez Instytut Historii Kultury Materialnej katalogi budownictwa przemysłowego w oprac. E. Krygiera, T. Rusczyńskiej i in. Por. też *Katalog zabytków*, wyd. przez Instytut Sztuki PAN. Także W. Czarnecki, *Plany historyczne miasta Poznania*. Poznań 1961; A. Warkoczevska, *Widoki starego Poznania. Źródła ikonograficzne zabudowy miasta z XVI—XIX w.* Poznań 1960.

nym artykule⁸⁰. Należy tu zaznaczyć, że — pomijając liczne monografie poświęcone dziejom stylu, formom architektonicznym itp. — wiele zrobiono dla odtworzenia techniki pracy budowlanej, społecznych i gospodarczych podstaw produkcji związanej z budownictwem. Sformułowane zostały nowe wnioski dotyczące wcześniejszych początków masowej architektury murowanej i jej rejonizacji, powiązań inwestycji budowlanych z działalnością państwa i Kościoła przy małych możliwościach mieszczan i szlachty. Określone zostały precyzyjniej warunki pracy warsztatu budowlanego, oraz przeanalizowana techniczna strona zagadnienia⁸¹.

Drugim zagadnieniem frapującym badaczy były dzieje układu przestrzennego. Z jednej strony kontynuowano prace dotyczące analizy założeń urbanistycznych, jako wyrazu tendencji społecznych, estetycznych i możliwości gospodarczych⁸²; z drugiej strony kontynuowanie badań nad układem przestrzennym doprowadziło do pogłębienia teoretycznych możliwości wykorzystywania tego typu źródeł⁸³. Ostatnie lata przyniosły też pogłębioną analizę zjawisk ekonomicznych — rozwoju renty miejskiej — w oparciu m. in. właśnie o wykorzystywanie planów⁸⁴. Analiza ta, poza pewnymi prawidłowościami w zakresie grupowania się parcel o większej wartości, przyniosła też stwierdzenie dotyczące znacznej roli renty miejskiej w kształtowaniu się kapitału handlowego we wczesnym etapie jego rozwoju.

Badania nad rozwojem przestrzennym w oparciu o analizę planów, źródła archeologiczne i krytycznie opracowane źródła pisane doprowadziły już do konkretnych wyników w postaci zlokalizowania zaginionych miast i poszczególnych elementów przestrzennych czy najstarszych portów i ich funkcji⁸⁵. Ostatnie lata przyniosły też sporo publikacji poświęconych rozwojowi przestrzennemu miast

⁸⁰ A. Wyrobisz, *Polish reserches on the history of building till the end of the 18-th century*. „Acta Polonia Historica” VIII, 1963.

⁸¹ A. Wyrobisz, *Budownictwo murowane w Małopolsce w XIV i XV w.* Wrocław—Warszawa—Kraków 1963; tenże, *Ze studiów nad budownictwem krakowskim w końcu XVI i w I poł. XVIII wieku*. „Przeł. Hist.” 1958, nr 4; Z. Świechowski, *Wczesne budownictwo ceglane w Polsce [w:] Studia z dziejów rzemiosła i przemysłu*, I, 1961.

⁸² Z. Bieniecki, *Oś barokowa Warszawy*. „Kwartalnik Urbanistyki i Architektury” V, 1960; W. Trzebiński, *Magnackie założenia urbanistyczne w Polsce w XVIII w.* Ibidem V, 1960; tenże, *Działalność urbanistyczna magnatów i szlachty w Polsce w XVIII w.* Warszawa 1962; E. Żytko, *O architekturze i urbanistyce Tykocina XVIII w.* „Kwart. Urban. i Arch.” VII, 1962.

⁸³ T. Zagrodzki, *Regularny plan miasta średniowiecznego a limitacja miernicza*. „Studia wczesnośredniowieczne” V, 1962; T. Lalik, *W sprawie powstania planu miasta średniowiecznego (w związku z pracą T. Zagrodzkiego)*. „Kwartalnik HKM” 1962, nr 2; St. Golachowski, J. Pudełko, *O analizie metrologiczno-geometrycznej planów osiedli średniowiecznych*. „Kwart. Urb. i Arch.” VIII, 1963, z. 3/4. Por. też K. Dziewoński, *Układ przestrzenny miasta [w:] Pierwsza sesja archeologiczna IHKM PAN*. Warszawa 1955.

⁸⁴ H. Samsonowicz, *Studia nad rentą miejską w Prusach w XV w.* „Zapiski Historyczne” 1960, nr 2; A. Zaboklicka, *Zadłużenia hipoteczne domów w Nowym Sączu w końcu XVI w.* „Przeł. Hist.” 1962, nr 4.

⁸⁵ B. Wachowiak, *Port średniowieczny Szczecina*. Gdańsk 1955; S. Mielczarski, *Gdańsk — Młode Miasto (Jungstadt)*, „Rocznik Gdański”, XIX/XX, 1960/61. Por. na temat metod badawczych A. Zbierski, *Metody badań nad rozplanowaniem wczesnośredniowiecznego Gdańska*. Ibidem; J. Pudełko, *Zagadnienie wielkości i proporcji rynków w badaniach nad rozplanowaniem miast średniowiecznych*. „Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej — Architektura” IV, 1960; tenże, *Uwagi o niektórych zagadnieniach rozplanowania miast średniowiecznych w świetle studiów nad układem Środy Śląskiej*. „Kwart. Urban. i Arch.” VII, 1962; J. Jamroz, *Układ przestrzenny Krakowa sprzed lokacji 1257*. „Biuletyn Krakowski” II, 1960; por. też H. Münch, *Kraków i Wiślica*. „Kronika miasta Krakowa” 1959 (wyd. 1962), oraz tegoż prace cytowane w przyp. 20.

i miasteczek na przestrzeni wieków⁸⁶. Badania te mają znaczenie również praktyczne. Przebadanie procesów urbanizacyjnych w XIX w.⁸⁷ i stuleciach wcześniejszych pozwala na zorientowanie się we współczesnych możliwościach rozwojowych⁸⁸, pozwala na rekonstrukcję starej metryki kulturalnej Polski i jej uwzględnienie przy rozwiązywaniu potrzeb bieżących⁸⁹.

*

Kończąc ten pobieżny i niepełny przegląd osiągnięć polskiej historiografii poświęconej problematyce miejskiej chcielibyśmy zwrócić uwagę na dwa aspekty: po pierwsze — badania nad dziejami miast, nad ich środowiskiem geograficznym, początkami i rozwojem — mają poważne znaczenie nie tylko w zakresie nauki historycznej, ale również i w życiu współczesnym⁹⁰. To rzutuje na znaczenie problematyki. Po drugie — najrozmaitsze prace związane są z życiem regionalnym i tym samym mocniej wiążą ludzi z rodzinnym miastem czy z miejscem pracy⁹¹. I to również decyduje o naukowej i społecznej roli polskich badań nad dziejami miast pomyślnie rozwijających się w ciągu ostatnich lat dziesięciu.

⁸⁶ S. Zajchowska, *Rozwój przestrzenny miasta Skwierzyny*. „Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza” 1958, nr 2; J. Mitkowski, *Kraków lokacyjny* [w:] Kraków, *Studia nad rozwojem miasta* pod red. J. Dąbrowskiego. Kraków 1957; St. Herbst, *Analiza układu przestrzennego miasta Sejny. Materiały do dziejów ziemi sejneńskiej* 1964; tenże, *Zamość*. Warszawa 1964; M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Szczytna*. „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1959, nr 4; tenże, *Rozwój przestrzenny miasta Braniewa*. Ibidem, 1959, nr 1; tenże, *Rozwój przestrzenny Grudziądza*. „Rocznik Grudziądzki” 1960; I. Janosz-Biskupowa, *Rozwój przestrzenny miasta Elku*. „Komunikaty Maz.-Warm.” 1959; tenże, *Rozwój przestrzenny Gołdapi*. Ibidem 1962, nr 1; J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*. „Roczn. Grudziądzki” 1960. Por. także prace H. Müncha i J. Pudełki, cyt. w przypisach 20 i 85.

⁸⁷ R. Kołodziejczyk, *Procesy urbanizacyjne w Królestwie Polskim po 1864 r.* „Kwartalnik HKM” 1961, nr 2.

⁸⁸ P. Zaremba, *Układ ciążen i kierunków rozwojowych szczyńskiego podregionu miejskiego*. „Przegląd Zachodnio-Pomorski” 1963, nr 3.

⁸⁹ Por. K. Marczewski, *Granice ingerencji urbanistyki współczesnej w zespoły zabytkowe*. „Kwart. Urban. i Arch.” V, 1960; L. Dąbrowski, *Obrzeża miast zabytkowych*. Ibidem oraz dyskusja nad tymi problemami, ibidem.

⁹⁰ *Badania nad funkcjami i ludnością miast na ziemiach północnych*, pod red. L. Kosińskiego. Warszawa 1960; także *Studia geograficzne nad aktywizacją miast*, oprac. K. Dziewoński i in. Warszawa 1957.

⁹¹ Por. np. dla dziejów Krakowa: D. Rederowa, *Studia nad wewnętrznymi dziejami Krakowa porobiorowego 1796—1809*. „Rocznik Krakowski” XXXV, 1962 i XXXVI, 1963, czy dla dziejów prasy. M. Dunajówna, *Z dziejów toruńskiego czasopisma „Thörnische Wöchentliche Nachrichten und Anzeigen” (1760—1772)*. Toruń 1960. Por. też M. Gumowski, *Dzieje mennicy toruńskiej*. Toruń 1961; tenże, *Mennica bydgoska*. Toruń 1955; tenże, *Herby miast polskich*. Warszawa 1960; tenże, *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV w.* Toruń 1960.